

УДК 616.21(09)

А.С. ЖУРАВЛЬОВ, Г.М. БЛУВШТЕЙН, М.В. КАЛАШНИК

ЕТАПИ РОЗВИТКУ ОТОРИНОЛАРИНГОЛОГІЇ У ХАРКІВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ МЕДИЧНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

(до 85-річчя заснування кафедри та ЛОР-клініки)

**"Історія – вчитель покоління"
(Платон)**

Початком розквіту оториноларингології на Харківщині вважають 1922 рік – час відкриття клініки вуха, горла та носа Харківського державного медичного інституту. І це, дійсно, так. Не коректно тільки було б відкидати передісторію клініки. Бо вже з другої половини XIX сторіччя харків'яни з хворобами вуха, горла та носа отримували кваліфіковану допомогу на кафедрі факультетської хірургії. Засновник Харківської хірургічної школи проф. В.Ф. Грубе дисертацію "Про пухлини носа" захистив ще в 1850 р. Незважаючи на скрутні умови розміщення клініки у приміщенні колишнього поліцейського участку, він виділив окреме місце «для обстеження очних, вушних та горлових хворих». У 1896 р. у новому двоповерховому корпусі клініки було розгорнуто вже окремі кабінети "для горлових, носових та вушних хвороб". Діапазон хірургічної діяльності Вільгельма Федоровича Грубе був надзвичайно широким: від овариотомій – до "операцій у порожнинах носа та горла і навіть до видалення катаракти" (Г.А. Колосов, 1936). Його наступник – проф. Л.В. Орлов оперував на органах шії, виконував резекції щелеп та операцію, що тоді називали «фарингектомією». Керівник кафедри оперативної хірургії проф. Б.Г. Пржевальський демонстрував студентам у анатомічному театрі трепанацію сосковидного відростка, загальнопорожнинну операцію на вусі, розкриття лобної та верхньощелепної пазух, трахеотомію, задню тампонаду носа (Г.А. Колосов, 1936).

Наприкінці XIX сторіччя зацікавленість у новому напрямку медицини – оториноларингології виявляють і терапевти. На молодого здібного ординатора С.Г. Сурукчі звертає увагу керівник кафедри факультетської терапії проф. І.Н. Оболенський. Враховуючи відсутність у Харкові фахівців – отоларингологів, він направляє С.Г. Сурукчі до європейських клінік, а витрати лишає за собою. За кордоном С.Г. Сурукчі працює у клініках Поліцера, Урбанчика, Кіарі. Повернувшись, він очолює амбулаторію з хвороб вуха, горла та носа при факультетській терапевтичній клініці, а у 1893 р. опубліковує в університетській збірці "Звіт по хворобам гортані, носа та вуха" (Я.Я. Постоєв, 1928).

У цей період інтерес до оториноларингології виявляють приват-доценти М.М. Ломиківський та А.Л. Шилтов, але згодом повертаються до свого фаху та стають професорами з терапії. На початку XX сторіччя у Харкові працюють інші отоларингологи: М.С. Гофман, С.М. Бурак, А.А. Скрипт, Я.А. Гальперін, доктор медицини Брауде (Г.І. Гарюк, 2002). Однак провідним фахівцем-отоларингологом у м. Харкові залишається С.Г. Сурукчі. Із спогадів проф. Я.Я. Постоєва (1928), наплив пацієнтів до лікаря С.Г. Сурукчі був колосальний, до того ж він двічі на тиждень вів благодійний прийом у лікарні Червоного Хреста. Для удосконалення у прямих методах дослідження верхніх дихальних шляхів та стравоходу він на півроку від'їждить до клініки Кіліана і у 1911 р. виступає з доповіддю: "Матеріали

до вчення про езофагоскопію" на Всеросійському з'їзді отоларингологів у Москві. Вагомий вклад у цей період вносить С.Г. Сурукчі у розвиток онкоотоларингології (Р.А. Абизов, 2002). Згодом, захистивши докторську дисертацію, він отримує звання приват-доцента, а потім і професора.

Так, зусиллями окремих блискучих представників хірургічної та терапевтичної шкіл було закладено основи відокремлення оториноларингології на Харківщині у самостійну галузь медицини.

На початку 20-х років минулого століття стало зрозумілим: розвиток оториноларингології та її викладання не можуть бути успішними у межах хірургічних та терапевтичних клінік. Виходить Постанова народного Комісаріату освіти УРСР про запровадження у медичних Інститутах кафедр отоларингології. Істотно, проф. С.Г. Сурукчі став першим, якому було запропоновано узяти на себе керівництво кафедрою та клінікою оториноларингології Харківського медичного інституту (ХМІ). Він також став засновником і першим головою секції отоларингологів Харківського науково – медичного товариства (ХНМТ).

Клініка була відкрита наприкінці 1922 р. Степан Гаврилович немало зробив для наступного розширення клініки від 25 до 40 ліжок, оснащення її інструментарієм та учбовими посібниками, головним чином, за власний кошт. Він запросив для співробітництва у клініку кращих отоларингологів м. Харкова – Я.А. Гальперіна, А.В. Вірабова, С.М. Яралова, О.І. Маркона, І.М. Фрішмана, М.А. Цукермана, Л.Л. Фрумїна. Поряд з наданням невідкладної допомоги та хірургічного лікування пацієнтів з хворобами вуха та навколоносових пазух, головним напрямком науково-практичної діяльності клініки стає запровадження прямих методів дослідження верхніх дихальних шляхів та стравоходу. Сам проф. С.Г. Сурукчі досконало володів цими методами і був широко відомим не тільки у нашій країні, але й за кордоном. Йому було надано високу довіру лікувати самого Ф.І. Шаляпіна з приводу голосових порушень, котрий неодноразово відвідував Харків, виступав з концертами і часто бував у домі С.Г. Сурукчі, був близько пов'язаний теплими дружніми стосунка-

ми з його родиною (В.Д. Берлін, 2001). За плідну науково-педагогічну та громадську діяльність проф. С.Г. Сурукчі було нагороджено почесною Грамотою Раднаркому УРСР. Найближчим співробітником С.Г. Сурукчі – доцентом С.А. Тихоміровим було запропоновано вдалу модель шпателя для прямої ларингоскопії, яка швидко здобула загальне визнання, бо дозволяла безкровно видаляти балотуючі сторонні тіла із трахеї без попередньої трахеотомії. Естафету цього напрямку підхопив доктор С.М. Яралов, а пізніше – доцент О.М. Шкіль та інші лікарі 50-х років минулого століття.

У 1930 р. завідуючим кафедрою оториноларингології ХМІ обрано проф. С.М. Компанійця. Соломон Маркович відзначався надзвичайною працездатністю, величезним організаторським талантом, володів багатьма іноземними мовами, був блискучим клініцистом і педагогом. Обіймаючи одночасно керівництво ЛОР-кафедрами у медичному і стоматологічному інститутах та інституті вдосконалення лікарів, він керував секцією отоларингологів ХНМТ, редагував заснований ним "Журнал ушних, носових и горлових болезней", а з 1938 р. ще й здійснював керівництво Українським науково-практичним інститутом отоларингології. До того ж він був головою ЛОР-комісії вченої медичної Ради та склеромної комісії Наркомздраву УРСР.

Напрямки науково-практичної діяльності кафедри у цей період відзначались широким охопленням багатьох проблем. Вивчались фізіологія внутрішнього вуха, діагностика центральних слухових порушень, контузія вуха, експертиза удаваної глухоти, патологія отолітового апарата, проблеми отоневрології, патологія навколоносових пазух при інфекційних захворюваннях, вогнепальні поранення верхніх дихальних шляхів, новоутворення гортані та ін.

С.М. Компанієць підготував сотні лікарів. Його учні незабаром стали керівниками кафедр, професорами, доцентами (Л.Л. Фрумін, А.М. Натанзон, Г.С. Трамбицький, О.П. Колібаба, В.С. Лянде, Д.Ю. Розенгауз, А.В. Вірабов, А.Б. Тамаріна та ін.). Під керівництвом С.М. Компанійця виконано 3 докторські та 21 кандидатська дисертації, опубліковано понад 250 робіт, видано під-

ручник для студентів українською мовою, декілька монографій, перекладених німецькою та англійською мовами. Під його редагуванням розпочато видання багатотомного посібника для отоларингологів, актуального й у наші часи. У 1938 р., з ініціативи та під головуванням С.М. Компанійця, у м. Харкові відбувся I з'їзд отоларингологів УРСР.

Незадовго до початку війни, у травні 1941 р., проф. С.М. Компанієць раптово помер. У вересні 1941 р. ХМІ було евакуйовано у м. Чкалов (нині Оренбург). Частина співробітників клініки служила у військових шпиталях (А.М. Натанзон, Д.Ю. Розенгауз, Д.Д. Шапіро та ін.). Наприкінці 1943 р., після повернення у звільнений Харків, кафедру хвороб вуха, горла та носа ХМІ очолив один з учнів С. М. Компанійця - проф. А.М. Натанзон. Він був також головою секції отоларингологів ХНМТ, а до 1948 р. працював за сумісництвом директором Українського науково-практичного інституту отоларингології.

Головним напрямком клініки було лікування з приводу бойових травм ЛОР-органів. Згодом пріоритетним стає хірургічне втручання при онкологічній патології. Абрам Михайлович першим у м. Харкові почав широке проведення ларингектомій. Незабаром клініка стає міжобласним центром ЛОР-онкологічної допомоги. Пізніше, з появою антибіотиків, вивчалася їхня ефективність у лікуванні хворих на хронічний гнійний середній отит (М.П. Жданова, А.П. Погребняк) та з отогенними внутрішньочерепними ускладненнями (В.М. Усачова, Ф.О. Сироєжкін), розглядалися аспекти тонзиллярної проблеми (Т.Б. Пономаренко). За період з 1943 по 1958 р. з клініки вийшло 65 наукових публікацій, захищено 5 кандидатських дисертацій. Матеріали досліджень були оприлюднені на Всесоюзній конференції отоларингологів (Москва, 1952), на V Всесоюзному з'їзді отоларингологів (Ленінград, 1958).

З 1958 по 1967 р. кафедрою і клінікою отоларингології ХМІ керував останній з учнів С.М. Компанійця – доцент Д.Ю. Розенгауз. Головним напрямком науководослідницької роботи у цей період залишалась ЛОР-онкологія. Поряд з високою хірургічною активністю при даній патології,

клініка спільно з працівниками Харківського НДІ медрадіології вивчала порівняльну ефективність хірургічного, променевого та комбінованого лікування хворих на рак гортані. В залежності від локалізації та стадії пухлинного процесу було розроблено показання до кожного із зазначених методів (доценти Д.Ю. Розенгауз, Я.П. Левін).

У цей період було проведено експериментальне дослідження стану тканинної проникності ЛОР-органів при загальному опроміненні гамма-радіацією, крововтраті та комбінованому впливі (В.Ф. Філатов). Продовжено вивчення різних аспектів тонзиллярної проблеми (О.М. Шевченко, В.І. Дрижов, І.М. Нікулін). Вивчалася патологія нюху (О.Л. Арделян). Аналізувалася ефективність лікування антибіотиками, аутовакциною та комбінованим методом при хронічних гнійних середніх отитах (О.М. Шкіль).

З початку 60-х років минулого століття у клініці розпочинається розвиток аудіологічних досліджень та пов'язаної з цим функціональної отохірургії. Вивчення аудіологічної характеристики хронічних середніх отитів стало передумовою переходу від суто сануючих до слухозберігаючих та слухополіпшуючих етапів у отохірургії (Г.М. Блувштейн, Ф.О. Сироєжкін). Вивчалися контузійні ураження слуху (А.Б. Генкін).

Демонстрація у 1963 р. у нашій клініці показових операцій на стремені виїзною бригадою Київського НДІ отоларингології під керівництвом проф. О.С. Коломійченка надала потужний імпульс до впровадження у Харкові цього хірургічного втручання при отосклерозі. У вересні 1966 р. у клініці була виконана перша стапедопластика, і з цього часу розпочато широке проведення подібних операцій (Г.М. Блувштейн, В.В. Амосов). Згодом клініка стає міжобласним центром хірургії з приводу отосклерозу.

За період з 1958 по 1967 р. співробітниками клініки опубліковано 68 наукових праць, захищено 6 кандидатських дисертацій, матеріали досліджень увійшли у програму III з'їзду отоларингологів УРСР (Київ, 1964). Достойні учні Давида Юхимовича Розенгауза – В.Ф. Філатов, В.М. Усачова, О.М. Шкіль, Ф.О. Сироєжкін, І.М. Нікулін, О.М. Шевченко – згодом стали видатними вченими, професорами та доцентами.

З 1967 р. ЛОР-кафедрою ХМІ керувала доцент В.М. Усачова. Головним напрямком науково-практичної діяльності у цей період лишалася ЛОР-онкологія. Сама Валентина Михайлівна завдяки своїм попередникам досконало володіла технікою екстирпації гортані. У свою чергу, вона щедро передавала своє вміння та досвід молодим лікарям. Її достойні учні В.О. Рябушенко та В.В. Міхайліцин пізніше заснували у Харківському обласнокодиспансері відділення "Головашия" і до цього часу успішно там працюють.

Поряд з онкологією, у цей період розвивалася функціональна отохірургія та сурдологія. У клініці була обладнана сурдологостимулююча лабораторія, а у поліклінічному відділенні відкрито сурдологопедичний кабінет. При необоротних порушеннях слуху налагоджено слухопротезування (В.В. Амосов, Г.М. Блувштейн). Досвід клініки стосовно хірургії отосклерозу було оприлюднено на VI Всесоюзному з'їзді отоларингологів (Єреван, 1968).

Вивчення патоморфозу слизової оболонки порожнини носа дозволило впритул наблизитися до розуміння патогенезу утворення поліпів при хронічних риносинусопатіях (В.Ф. Філатов), що згодом стало основою докторської дисертації. Вперше на кафедрі було запроваджено програмоване навчання з провідних питань оториноларингології (М.В. Зеленьков).

У цей період працівниками клініки спільно з органами охорони здоров'я ініційовано напружену організаційно-методичну діяльність щодо розгортання міжрайонних ЛОР-відділень. Це дозволило піднести рівень забезпечення ЛОР-ліжками до середньореспубліканського показника та наблизити спеціалізовану допомогу при масовій ЛОР-патології до сільських жителів, а у клініці зосередити зусилля на високоспеціалізованих напрямках – слухополіпшувачій технології, ЛОР-онкології, пластичній ринохірургії та ін.

З 1971 по 2001 р. ЛОР-кафедру та клініку Харківського державного медуніверситету (ХДМУ) очолював доктор медичних наук, професор В.Ф. Філатов. Онкологічний напрямок, як і раніше, залишається у цей період провідним. Однак рівень допомоги при цій патології підіймається на більш ви-

сокий щабель. Об'єм хірургічного втручання стає залежним виключно від локалізації та поширення патологічного процесу. Стосовно гортані, при обмеженій пухлині запроваджується часткова резекція або хордектомія, а при поширених ураженнях – ларингектомія з футлярно-фасціальною резекцією шийної клітковини, або операцією за Крайлем (В.Ф. Філатов, А.С. Журавльов, М.В. Калашник).

Продовжено роботи з тонзиллярної проблеми. З'ясовано парціальні функції нирок при різних формах хронічного тонзиліту (Л.І. Кравченко, З.І. Кашеварова). Досліджена терапевтична дія тонзиллярної РНК (О.М. Шкіль, М.В. Зеленьков). Запропоновано експериментальну модель хронічного тонзиліту та метод імунотерапії при цій патології (В.Д. Яковенко). Розроблена методика локального дозованого впливу наднирковими температурами при неускладнених формах хронічного тонзиліту (А.С. Журавльов). Сконструйовано пристрій для консервативної терапії хворих на хронічний тонзиліт лазерно-оксигенним впливом, відзначений срібною медаллю ВДНГ за 1988 рік (В.Ф. Філатов, Л.С. Негіпа). Розроблена методика лікування при хронічному тонзиліті β-аплікаціями (В.Ф. Філатов, О.І. Швидченко, М.В. Зеленьков).

У ринології запропоновано методи визначення мікроциркуляторної дисфункції при вазомоторних ринітах та вибір на цій підставі оптимальної патогенетичної терапії (М.В. Калашник). Розроблено далі варіанти мукозотомії, інцизіокріовпливу для лікування хворих на хронічний риніт (В.Ф. Філатов, А.С. Журавльов, М.В. Калашник, О.В. Змеєв, Таха Алі). Вивчено ефективність застосування ряду немедикаментозних засобів (кріовпливу, лазерного випромінювання, ультразвуку, магнітного поля, рефлексотерапії) при хронічному риносинуситі (А.С. Журавльов, М.В. Калашник, А.В. Лупирь, М.І. Яценко).

Подальший розвиток отримала аудіологія. Опанування імпедансометрією відкрило нові можливості дослідження слухової системи. Визначено причини, біомеханіку та діагностичне значення інверсії акустичних рефлексів внутрішньовушних м'язів (Г.М. Блувштейн, В.В. Амосов). Вдоскона-

лено реконструктивно-відновлювальні операції при хронічних отитах (М.В. Калашник). При стапедопластиці переважали ощадливі варіанти із збереженням стременевого м'яза і ковадло-стременевого суглоба (Г.М. Блувштейн, В.В. Амосов). Освоєно шунтування барабанної порожнини при секреторних середніх отитах (В.В. Амосов, М.М. Пустовалова, І.В. Крилова). Запроваджено використання екзогенної РНК у лікуванні хворих на хронічний середній отит (Л.Л. Загоруєва).

Під керівництвом проф. В.Ф. Філатова опубліковано 350 наукових робіт, захищено 3 докторські та 17 кандидатських дисертацій, одержано 32 авторських свідоцтва. Віктор Фомич був надзвичайно обдарованим клініцистом, майстерним хірургом, талановитим вченим, блискучим лектором. За видатні досягнення у науково-викладацькій діяльності йому було присвоєно звання Заслуженого діяча науки і техніки України. Він був дійсним членом Української Академії національного прогресу, Міжнародної Академії оториноларингології – “хірургії голови і ший”, членом спеціалізованої Ради при Інституті отоларингології ім. проф. О.С. Коломійченка АМН України, членом редакційної колегії "Журналу вушних, носових і горлових хвороб", а з 1991 по 2001 рік очолював ХНМТ отоларингологів.

З 2001 р. клінікою отоларингології ім. проф. В.Ф. Філатова керує гідний його послідовник – доктор медичних наук, професор А.С. Журавльов. Сьогодення клініки – це перш за все підготовка висококваліфікованих лікарських та наукових кадрів для нашої країни та зарубіжжя. Сьогодення клініки – це розробка та застосування новітньої технології науково-технічного прогресу у лікувальній практиці. Це ринопластичні та реконструктивно-відновлювальні операції при набутих та природжених дефектах ЛОР-органів. Це функціональна мікрохірургія отитів та фенестральних форм отосклерозу.

А втім усе це, як і багато іншого, ще не стало історією. Мине немало часу, перш ніж майбутньому поколінню медиків, нашій зміні, доведеться розглядати і вивчати наше сьогодення.

Кожне покоління спирається на плечі своїх попередників. Наприкінці 2007 р. минатиме 85 років з часу відкриття кафедри і клініки оториноларингології Харківського державного медичного Університету та Обласної клінічної лікарні. Згуртований колектив кафедри і клініки впевнено крокує до свого ювілею з розумінням відповідальності за долю клініки і з рішучістю зберегти та примножити неоціненну спадщину, залишену нашими попередниками. Так і буде!

1. Абизов Р.А. Историчні відомості про передумови створення онкоотоларингології // Журн. вушних, носових і горлових хвороб. – 2002. – №3с. – С. 2-3.
2. Берлин В.Д. Бессмертный человек с разными песнями. Ф.И.Шаляпин и харьковчане. – Харьков: Ранок, 2001. – 127 с.
3. Гарюк Г.И., Лисовец В.Т., Шевченко А.М. Харьковская школа оториноларингологов // Журн. вушних, носових і горлових хвороб. – 2002. – №3с. – С. 7-8.
4. Гарюк Г.И. О Харьковской школе оториноларингологов (к 75-летию кафедры оториноларингологии и детской оториноларингологии Харьковской медицинской академии последипломного образования) // Журн. вушних, носових і горлових хвороб. – 2004. – №5. – С. 84-88.
5. Вильгельм Федорович Грубе // Вестн. хирургии им. И.И. Грекова. – 1966. – Т.96, №5. – С. 2.
6. Заслуженный профессор С.М. Компанец // Журн. ушных, носовых и горловых болезней. – 1941. – Т.18, №3. – С. 155-159.
7. Колибаба А.П. Памяти профессора А.М. Натансона (1894-1958) // Вестн. оториноларингологии. – 1958. – №4. – С. 123-124.
8. Колосов Г.А. Кафедры хирургии Харьковского Университета. В.Ф. Грубе (1827-1898) // Вестн. хирургии им. И.И. Грекова. – 1936. – Т. 42, кн. 117-118. – С. 255-264.
9. Памяти профессора С.М. Компанейца // Журн. ушных, носовых и горловых болезней. – 1961. – №3. – С. 3-4.
10. Постоев Я.Я. Профессор Степан Гаврилович Сурукчи (к 40-летнему юбилею врачебной, учебно-педагогической и общественной деятельности) // Рус. оториноларингология. – 1928. – №5. – С. 389-392.

11. Петров П.Т. К истории Харьковского женского медицинского института // Очерки истории высш. мед. образования и научн. мед. школ на Украине. – К., 1965. – С. 70-73.
12. Склад кафедр Харківського медичного інституту // Праці Харківського держ. мед. інституту. Ювілейний збірник (1810-1935). – К., 1935. – С. XLII-LIV.
13. Сурукчи С.Г. Отчет по болезням гортани, носа и уха // Сборн. статей, посв. проф. И.Н. Оболенскому его учениками в 25-летие его ученой и учебной деятельности. – Харьков, 1893. – С.129-138.
14. Сурукчи С.Г. К казуистике опухолей гортани // Труды об-тва научн. медицины и гигиены. – Харьков, 1895. – Вып. I. – С. 39.
15. Сурукчи С.Г. К казуистике абсцессов мозга ушного происхождения // Врачебная газета. – 1913. – №43. – С. 1551.
16. Сурукчи С.Г. Материалы к учению об эзофагоскопии (автореф. докл. на Всерос. съезде отоларингологов, Москва, 1911 г.) // Труды об-тва научн. медицины и гигиены. – Харьков. – 1915. – Вып. I. – С.52-58
17. Яралов С.Н., Блувштейн Г.М. К вопросу о тактике при инородных телах гортани, трахеи и бронхов // Журн. ушных, носовых и горловых болезней. – 1960. – №5. – С. 72.

Надійшла до редакції 25.04.07.

© А.С. Журавльов, Г.М. Блувштейн, М.В. Калашник, 2007